

Р.Ф. ПУСТОВІЙТ, *д.е.н., доцент,
Черкаський банківський інститут УАБС НБУ*

ПРОБЛЕМИ ПРАВ ВЛАСНОСТІ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЕКОНОМІКАХ

Як засвідчив досвід реформ в постсоціалістичних країнах, першочерговим завданням для успішної реалізації переходу до ринкової економіки є розв'язання проблеми прав власності. Якщо уряди в трансформаційних економіках не приділяють належної уваги цьому питанню, то ефективність реформ буде проблематичною, а в суспільстві буде спостерігатися політична і соціальна нестабільність.

Під системою прав власності розуміють множину формальних і неформальних інститутів, які регулюють доступ економічних агентів, що є суб'єктами зазначених прав, до обмежених ресурсів [1, с. 20]. Системи прав власності визначаються наступними факторами: доходи і витрати, які отримують (зазнають) ті особи, що приймають рішення щодо власності; ступінь чіткості визначення прав власності та надійність захисту у майбутньому; ступінь, в якій держава на пряму надає право власності на активи з метою найкориснішого їхнього використання в ситуації, коли надмірні трансакційні витрати перешкоджають добровільному обміну.

Основним призначенням права власності і його головним завданням є те, що воно зводить до мінімуму деструктивне протистояння за право володіння і контролю економічних ресурсів. Коли формальні інститути, які повинні захищати права власності, забезпечувати виконання контрактів, сприяти розвитку підприємництва функціонують неефективно, то відсутні необхідні стимули для інвестицій у реальне виробництво. Тому актуалізація даної проблеми визначається проведенням цілеспрямованої державної політики зі встановлення формальних правил, які обумовлюватимуть стратегічні принципи господарської діяльності та забезпечуватимуть економічне зростання на підвалинах ефективного вирішення проблем щодо прав власності.

Економічна теорія прав власності в першу чергу асоціюється з працями таких вчених з далекого зарубіжжя, як Р. Коуз, А. Алчіян та Г. Демсец – останні узагальнили науковий доробок фундатора неінституціональної теорії та запропонували альтернативний підхід до розподілу прав власності [2], В. Андресф, [3], Д.Норт [4]. Помітний внесок у дослідженні загальної теорії власності мають наукові праці таких вітчизняних та російських вчених, як А.

Гриценко [5], Р. Нуреев [6], М. Дерябіна [7], Р. Капелюшников [8], В.Рибалкін та І. Лазня [9], В.Будкін [10] та інші.

Проблема прав власності набула особливої актуальності у зв'язку з переходом посткомуністичних країн від адміністративно-командної економіки до ринкової та процесами роздержавлення і приватизації. При цьому основною метою зазначеної трансформації повинно було бути не стільки забезпечення багатоманітності прав власності, скільки створення умов для ефективного її використання. Важливим фактором досягнення даної мети є забезпечення чіткої специфікації прав власності із створенням необхідної юридичної інфраструктури. Звідси, поведінка економічних агентів регламентується не шляхом окремої угоди між сторонами трансакції, а примусовим встановленням формальної норми (інституту), яка змушує виконувати визначені правила. Тобто, у цьому випадку маємо на увазі дію нормативного акту (закону), коли відхилення від його виконання є кримінальним вчинком або правопорушенням [11, с. 351]. Теоретично, навіть, можна припустити, що у разі повного дотримання норм, що «виписують» визначену поведінку, суспільство може досягти зазначеного завдання ефективного використання власності та її чіткої специфікації. На перший погляд таке досягнення мети залежить лише від обсягу залучених ресурсів. Але, з іншого боку, більшість підприємців залишає легальний сектор у тому випадку коли правила поведінки у ньому визначаються формальними нормами, які суперечать потребам бізнесу.

Успішність інституційних змін щодо прав власності залежить від того, наскільки вони відповідають вимогам підприємців та суспільства з огляду на трансакційні витрати, що зазнають економічні суб'єкти під час легалізації прав власності [12, с. 157]. Тобто, сумарні витрати дотримання формальних норм щодо прав власності в офіційному секторі повинні бути меншими, аніж тіньова процедура їхньої легалізації. Підкреслимо, що поведінка яка не регулюється юридичною нормою, але є економічно ефективною отримує суспільно-правову санкцію. Неформальні інститути скорочують трансакційні витрати у тому випадку, коли дер-

© Р.Ф. Пустовійт, 2008

жавне втручання призводить до негативних зовнішніх екстерналій. За таких обставин функції формальних інститутів починають дублюватися неформальними, а економічні об'єкти підпадають під таку кількість юридичних титулів, що сума прав власності перевищує нормативну. Дана ситуація вимагає непрогнозованого збільшення трансакційних витрат які окреслюються суспільними витратами визначення прав власності та її захисту.

Як засвідчили трансформаційні реалії, значне поширення неправових практик є одним з найпроблемніших питань у сфері прав власності. Витоки цієї проблеми криються в існуючому протиріччі між правовими механізмами реалізації правил, які ануються державою та неформальними нормами, що є укоріненими в культурі даного соціуму. Неузгодженість зазначених системоутворюючих складових призводить до негативних проявів під час інституційних перетворень. Основними причинами такої невідповідності у конфігурації базових інститутів є такі:

- масове порушення можновладцями майнових прав суб'єктів господарської діяльності;
- відсутність впливових протестних важелів у відповідь на порушення прав власності та норм контролю за бізнесовою поведінкою;
- постійне внесення змін до формальних правил, а звідси, їхня трансформація у неформальні, що врешті-решт призводить до їхньої позалегальної інституціоналізації;
- прийняття неякісних та неефективних законів і нормативних актів у сфері захисту прав власності, які породжують корупційні дії працівників державних інституцій.

Якщо власність знаходиться у тіньовому секторі, то значна частка активів з виробничої та фінансової точок зору є малоефективними. Адже відсутні відповіді на такі ключові питання її специфікації: хто є дійсним власником активів; хто має відповідати за порушення прав власності на активи; хто відповідатиме за збитки та махінації із власністю; хто повинен сплачувати за надані товари та послуги тощо. Відсутність відповідей на вищенаведені питання гальмують господарські процеси та економічне зростання. Це пояснюється тим, що тіньові активи неможливо використати у необхідній кількості трансакцій та складних господарських зв'язках. Для подолання подібної ситуації необхідно спрямувати власність у легальний сектор для чого, в першу чергу, необхідно задекларувати її належним чином, що дозволить

«обернути власність на капітал» [12, с. 18]. Іншими словами, потрібно створити єдиний кодекс регулювання відносин власності, що має повну легітимність та визнається усіма громадянами країни з огляду на те, що віддзеркалює усі реалії легальної і позалегальної економік. Це завдання вирішується лише у випадку суспільної угоди між урядом та домогосподарствами і фірмами.

Оскільки державна влада має більший потенціал для зміни формальних правил, наприклад, у разі здійснення експропріації приватної власності, то уряди трансформаційних країн часто стикаються з проблемою владних повноважень у цій сфері. Даний висновок підтверджується сумісно-розподіленим характером сучасних відносин власності, коли останні у процесі господарювання органічно пов'язані з економічною владою [5, с. 56]. Тобто, урядової влади достатньо для того, щоб, або захистити власність і юридично супроводжувати процес контрактації або конфіскувати її у громадян власної країни. Для аналізу даної проблеми акцентуємо увагу на концепції «політики влади» [13, с. 93]. Дана концепція пропонує запровадження ефективної та цілеспрямованої державної політики під час трансформаційних змін, у тому числі й у сфері прав власності. Загальний принцип зазначеної політики полягає у тому, що необхідно ліквідувати, як надлишок економічної влади, так і її нестачу. Саме «політика влади» повинна розв'язати такі дві проблеми: першу – обмежити можливості суб'єктивної та неформальної поведінки економічних суб'єктів шляхом максимізації економічної влади; другу – мінімізувати можливості економічної влади над зазначеними суб'єктами.

За даних обставин право власності є таким, що надається виключно державою, а не тими особами, які визначаються як приватні економічні індивіди. Зазначені права формується як рівноважний результат взаємодії між політичними та господарськими суб'єктами. Теоретично дана рівновага означає, що обидва учасника угоди не зацікавлені у змінах з огляду на оптимальний стан. Тобто, даний режим у правах власності визначається як рівновага за Нешем. У протилежному випадку маємо рентний дохід, який окреслюється витратами, що зазнає суспільство. Зазначена концепція теоретично пов'язана з міждисциплінарним синтезом соціальних наук. В першу чергу це стосується економічної теорії та теорії права, що обумовлюють започаткуванням до юридичної сфери аналізу теорію економічної поведінки та аналітичну логіку економічного аналізу.

Без сумніву у цьому плані наукова праця Р. Коуза «Проблема соціальних витрат» є найавторитетнішою в економіці і праві та надає можливості проілюструвати логіку інтегрованого дослідження у сфері прав власності. Основними тезами запропонованого наукового підходу є такі: порушення прав власності необхідно карати з точки зору функціонуючого права; необхідною умовою здійснення трансакції є визначення специфікації прав власності; існуючі права власності повинні відповідати нормативним вимогам; правосуддя повинно бути об'єктивним та визначати за основну мету «максимізацію суспільної корисності»; якщо законодавство незадовільно визначає права власності, то економічні суб'єкти не маючи можливості інкорпорируватися (мати юридичні права та обов'язки), будуть ухилятися від поведінки, що «виписує» закон. Необхідно підкреслити, що судова система відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні захисту прав власності. Саме суди вирішують конфлікти, що пов'язані з їхнім порушенням, визначають покарання і таким чином стримують потенційні можливості майбутніх порушень. Отже, під ефективністю судової системи розуміють ступінь її успішності у розв'язанні конфліктів, тобто дієвість захисту порушених прав власності [14, с. 27], що визначаються такими параметрами: чітка специфікація прав власності, надійний захист прав власності на активи власника, надійний захист прав власності під час передачі іншому власнику, відновлення порушених прав власності.

Дійсно, необхідною умовою функціонування ринку у частині специфікації прав власності є єдність, системність і цілісність правового регулювання. У такому випадку можливе функціонування системи єдиного правового регулювання, що охоплює увесь діапазон встановлення правоможностей. При цьому варто відзначити, що при всій різноманітності інститутів у різних країнах, означені системи в цілому є подібними, а останнім часом, зважаючи на створення і розширення ЄС, наближуються до відповідного стандарту. Даний стандарт відповідає таким вимогам: соціально-ринкова спрямованість економіки, загальноприйняті у цивілізованому світі моральні цінності та визнані суспільством формальні і неформальні норми господарської поведінки. Також окремою умовою ефективності специфікації прав власності є єдність і взаємна узгодженість законів та підзаконних актів усіх рівнів.

При цьому акцентуємо увагу на тому, що існують такі основні правові традиції, як: романо-германське право (для країн континенталь-

ної Європи) та загальне право (для Великобританії, США, Канади та Австралії). Головними їхніми відмінностями є ті, що у першому випадку норми приймаються на основі інтерпретації законів, що вже діють: конституцій, кодексів, законів тощо. Звідси, завданням судді є пошук та застосування тієї правової норми, яка найкраще окреслює спірну ситуацію. У другому випадку головну роль відіграють традиції та попередні рішення судів за схожими питаннями і, отже, судді надається більша свобода дій, коли він може орієнтуватися не тільки на існуючі норми, але й на етичні критерії справедливості.

Але в будь-якому випадку основна вимога, що висувається до правової інфраструктури, яка регулює відносини власності є відсутність «прогалів». Закони та підзаконні акти повинні забезпечувати можливість рішення будь-якого питання специфікації прав власності у відповідності до встановлених норм. При цьому закон повинен бути конкретним, мати норми, виконання яких забезпечується відповідними правовими засобами, визначати інституції, що їх виконують і мають право видавати відповідні акти. У протилежному випадку існує загроза опортуністичної поведінки та можливість вирішення питань специфікації прав власності не у відповідності, а іноді навіть – у протиріччі із загальноприйнятими нормами.

Отже, як вже зазначалося, Р. Коуз застосовує два основні алгоритми аналізу до прав власності. Перший – економічний: яким чином максимізувати корисність трансакції в умовах специфікації прав власності з огляду на нульові трансакційні витрати; другий – юридичний: коли застосовується аналіз реальної юридичної інфраструктури за якої аналітична технологія легко сприймається і надає унікальні юридичні можливості у сфері економічних досліджень.

Підтвердженням останнього висновку є рішення судді Ф. Істербрука (1984 р.) [15, с. 18], який переглянув вердикт Верховного суду США та запропонував такі три критерії його оцінки:

1. Чи приймалось рішення з урахуванням *ex ante* та *ex post*.
2. Чи ініціює прийняте рішення стимулюючу дію на підсумковий економічний результат.
3. Чи ґрунтується рішення на існуючому законодавстві, що представляє суспільні та приватні інтереси у сфері власності.

Таким чином, можна зробити висновок, що судді під час розгляду багатьох справ та ухваленні юридичних рішень застосовують економічний підхід, беручи до уваги трансакційні

витрати та потенційний прибуток. Тобто, позиції і висновки Р. Коуза та правовий аналіз реального господарського життя є подібними.

Хоча не можна безапеляційно стверджувати, що інструментарій Р. Коуза до аналізу усіх без винятку проблем теорії прав власності не потребує критики опонентів. Так В. Блок вважає, що коли маємо суперництво сторін за право власності в умовах нульових трансакційних витрат, а первісна алокація ресурсів не має значення, то торги за усунення негативних зовнішніх екстерналій (наприклад, коли фермер пропонує заплатити забруднювачу навколишнього середовища за очисне обладнання) по суті є хабарництвом. Вчений також вважає, що з огляду на нормативний підхід коузівська система по суті є аморальною та підриває основи приватної власності, а з огляду на позитивний, враховуючи так званий «військовий проект» [16, с. 66], науковий аналіз необхідно здійснювати з урахуванням життєвих реалій, а не абстрагованих припущень. Доповнює останній висновок В. Блока науковий доробок лауреата Нобелівської премії, економічного психолога Д. Канемана, який здійснив експериментальну перевірку теореми Р. Коуза про оптимальний розподіл ресурсів [17, с. 19]. Дане емпіричне спростування зазначеної теореми отримало назву «ефекту наділеності», коли сам факт володіння річчю перевищує для власника її цінність, унеможливаючи обмін там, де відсутні проблеми а ні з правами власності, а ні з трансакційними витратами.

Але, попри усі критичні зауваження, праця Р. Коуза «Проблема соціальних витрат» вважається однією з найавторитетніших та найцитованішою в економічній науці і обумовлює фундаментальні підвалини нової інституціональної теорії. Насамперед, вона дозволяє визначити економічний сенс прав власності та акцентує увагу на зовнішніх ефектах (екстерналіях), тобто побічних результатах будь-якої діяльності, які отримує не сам індивід (виробник), а сторонні особи. У випадку, коли права визначені повністю, то зовнішні витрати стають внутрішніми. Таким чином, шлях для подолання екстерналій полягає в тому, що необхідно створювати чіткі права власності у тих сферах, де вони є «розмитими» і звідси першочерговим завданням є подальший розвиток приватної власності. Р. Коуз вважав підтвердженням даного висновку руйнацію колишніх адміністративно-командних економік, у яких була відсутня приватна власність.

Дві основні позиції, які спостерігаються за умов послабленого права власності є адміні-

стративно-командна економіка та суспільна власність на ресурси, коли уповноважені інституції здійснюють контроль над ресурсами. Права цих інституцій приймати рішення щодо власності істотно обмежені, адже найкраще застосування активів неможливо здійснити в умовах, коли ресурси не продаються. Звідси, господарські агенти, що приймають рішення щодо власності не мають можливостей та стимулів відслідковувати ринкові зміни, тому що нічого не заробляють при підвищенні вартості ресурсів, якими вони управляють та нічого не втрачають коли ціна активів падає.

Історія розвитку економік соціалістичного типу підтвердила той факт, що наслідками централізованого управління та загальнодержавної власності є неефективне виробництво та низький, у порівнянні з передовими країнами Заходу, життєвий рівень населення. В економіках держав радянського типу була відсутня політична мета для зміни схеми прав власності у відповідь на гальмування темпів економічного зростання. Хоча, теоретично дані зміни призвели б до збільшення ВВП та сукупного багатства суспільства, але реформи одночасно передбачали загрозу корисливим інтересам агентів держави, партійним працівникам та багаторівневій управлінській бюрократії. Тому, багато з формальних інститутів, що перешкоджають більшості населенню доступу до власності, одночасно є захистом життєвих інтересів правлячої еліти. З огляду на це партійна номенклатура саботувала будь-які реформаторські пропозиції щодо прав власності та зміни базових принципів інституційного середовища. Партійно-бюрократичний апарат на підґрунті номенклатурної системи фактично був утримувачем прав власності на керівні пости усіх адміністративних та господарських посад, що дозволяло отримувати через систему привілеїв надзвичайні статки. Але по мірі того, як в адміністративно-командній економіці постсоціалістичних країн розпочинається довгостроковий спад, виникає необхідність фундаментальних змін у системі прав власності та створенні стимулів для економічних суб'єктів [18, с. 350, 351, 356].

У колишньому СРСР на початку 1990-х рр. загальнонародна власність була позбавлена свого конституційно-правового статусу та була замінена на принципово нові форми, які передбачали наступне: формально закріплювався принцип «багатоманітності» форм власності, надавався пріоритет власності громадянина та можливість для неформального визнання інституту прав власності на засоби виробництва. Що стосується України, то останній висновок під-

тверджується Законом «Про власність», що був прийнятий у 1991 р., і в якому була легалізована приватна власність та допускались інші форми власності. Це дозволило у подальшому розпочати процес роздержавлення і приватизації.

В приватизаційних програмах урядів будь-якої країни із трансформаційною економікою передбачається реалізація низки цілей: системні зміни у правах власності; перехід від державної власності до приватної та акціонерної; максимальна реалізація принципу соціальної справедливості; розподіл національного багатства серед населення країни якомога порівно; збільшення доходної частини бюджету, що дозволить фінансувати як соціальні програми, так і спрямувати кошти на інвестування стратегічних підприємств і пріоритетних галузей; започаткування та розвиток конкурентних засад в економіці. Це сприяє руйнації попередньої адміністративно-командної системи господарювання, дозволяє переглянути делегування повноважень між підприємцями та партійними наглядово-бюрократичними структурами і, в кінцевому рахунку, мінімізувати трансакційні витрати.

Вихідні умови приватизаційного процесу у різних трансформаційних країнах були різними. Так, в Радянському Союзі директорський корпус після запровадження Закону «Про державне підприємство» став їхнім фактичним квазівласником, в Чехословаччині, Румунії і Болгарії реальними власниками залишалися держава і галузеві підприємства, в Польщі і Угорщині – робітничі ради. Але, незважаючи на майже однакову ідеологію приватизації, уряди країн постсоціалістичного регіону порізно розв'язали проблему досягнення ефективної рівноваги в умовах різновекторних претензій на власність. Дійсно, легітимний приватизаційний процес, коли власність була передана в руки найефективнішого власника, відбувся в тих країнах, де державний апарат спромігся гарантувати надійний захист державних активів доти, доки не була створена відповідна вихідна правова база приватизаційних схем, які були «прозора» винесені на широкий загаль. Як приклад, можуть слугувати Угорщина, Польща, Естонія, де влада запобігла пострадянського безладу із власністю і фактами її розкрадання.

На жаль, в Україні та інших пострадянських країнах практичні кроки із здійснення приватизаційних реформ часто випереджали створення відповідного законодавства та інституційного середовища. Як наслідок, виникла тенденція до так званої «стихийної приватизації»,

коли в умовах інституційного вакууму владно-бюрократичні структури здійснювали передачу загальнонаціональних активів в інтересах вузького кола зацікавлених осіб. Більше за це, оскільки реальне здійснення повноважень з роздержавлення доручалося адміністративно-бюрократичним інститутам, які одночасно де-факто були й економічними (підприємницькими) агентами, що мали приватні інтереси, то загальнодержавні права власності відчужувалися саме на їхню користь, а з урахуванням інституційної специфіки країн СНД – на користь кримінально-бюрократичних угруповань. За таких обставин приватизацію треба розуміти як використання службового становища для привласнення активів в особистих цілях, яке не зумовлене системою існуючих формальних правил, тобто, коли на противагу правовим засадам неформально використовувався адміністративний ресурс і була започаткована так звана «адміністративно-залежна форма власності» [10, с. 44]. Власне саме приватизаційне законодавство створювалося *ex post*: у ньому вирішувалося не стільки встановлення рамок інститутів власності, скільки уточнення повноважень учасників приватизаційного процесу та запровадження коригуючих норм, які підтверджували право власності на нелегітимне заволодіння майном.

До характерних рис структури власності, що виникла внаслідок приватизації у більшості постсоціалістичних країн відносимо такі:

- перевага акціонерної власності, як правило у формі відкритих акціонерних товариств;
- значне розпилення основної частини акціонерного капіталу поміж дрібними власниками акцій, які є фізичними особами;
- обезцінювання приватизованої власності в наслідок її продажу тим, хто не зацікавлений у реальному розвитку виробництва;
- збереження значної кількості пакетів акцій у власності держави, у тому числі й блокуючих ;
- «непрозора» участь акціонерів у прийнятті рішень про відчуження власності компанії;
- порушення, що пов'язані з розкриттям інформації про емітентів;
- невідрегульоване представництво в спостережних рядах акціонерних товариств;
- відсутність можливостей впливати на формування порядку денного на загальних зборах;
- невідрегульованість процесу перереєстрації прав власності на іменні цінні папери;

– проблемні питання щодо отримання частини прибутку акціонерних товариств у формі дивідендів;

– приховування інформації про власників контрольних пакетів акцій.

До цього додамо, що основні власники акціонерних товариств монополізують право власності на підприємство і не допускають приходу сторонніх акціонерів шляхом скуповування якомога більшої кількості акцій АТ. Таким чином вони протидіють вільному обігу акцій на фондовому ринку, що дозволяє сконцентрувати акції та здійснювати «непрозорі» трансакції. Наприклад, шляхом експортних операцій виводити прибуток через офшори.

Таким чином, постсоціалістична реальність засвідчила, що імпорт інститутів за рекомендаціями Міжнародного Валютного Фонду та Світового банку у сфері приватизаційного процесу та корпоративного управління призвели до «розпилення» власника у межах масової приватизації, домінування «інсайдерської моделі» та «розмитой» структури власності на фондовому ринку [19, с. 127].

Означена ситуація буде зберігатися до тих пір, поки не завершиться процес реструктуризації бізнесу, а саме: після придбання активів відбудеться реструктуризація підприємств і галузей, будуть запроваджені на національному ринку корпоративні облигації та єврооблигації і лише після цього відбудеться публічне розміщення акцій. Така процедура специфікації прав власності дозволить залучити реального інвестора. Додамо, що «прозорість» трансакцій на фондовому ринку вимагає від керівництва акціонерних товариств регулярних публікацій реальної інформації про господарську діяльність підприємства та періодичного здійснення процедури незалежного аудиту. Але нині в пострадянських країнах фондовий ринок, у більшості, є непрозорим і закритим для значної кількості населення та потенційних покупців державного майна.

У підсумку структура приватної власності, що сформувалася в країнах СНД (перш за все – в Україні і Росії), не тільки не відповідає критеріям економічної ефективності, але й створила передумови для загострення соціально-економічних проблем. При цьому виник парадокс, коли директивне та детальне планування щорічних приватизаційних програм застосовувалося як метод створення конкурентного ринку прав власності на виробничі активи. Це призвело до симбіозу ринку (мета) та плану (засіб). За таких умов необхідно було здійснити відповідні інституційні заходи щодо створення

ефективних корпоративних структур та контролю над діяльністю менеджерів акціонерних товариств з боку зовнішніх власників. Але внаслідок масової приватизації у більшості корпорацій склалася недостатньо ефективна корпоративна структура, коли відсутність дієвого контролю з боку акціонерів і фондового ринку створила передумови для опортуністичної поведінки менеджерів, тобто максимізації їхніх власних прибутків на шкоду акціонерам.

Крім економічної мети приватизація мала ще політичну, яка полягала в остаточному знищенні тоталітарних державних засад та сприянні розвитку демократії. При цьому акцентуємо увагу, що існує тісний кореляційний зв'язок між приватизацією та демократією. Демократія відсутня в країнах з найменшим рівнем приватизації, країни де приватний сектор є меншим за 60 % ВВП вважаються частково вільними країнами, де зазначений показник перевищує 70% вважаються повністю вільними [20, с. 408]. Дійсно, держава, яка забезпечує власне верховенство шляхом повного володіння власністю не може вважатися демократичною.

За такого умовиводу доречним є питання щодо недоліків процесу приватизації в Україні та інших пострадянських державах в результаті якого не була досягнута основна мета роздержавлення власності – відокремлення її від влади, а політики від підприємництва. Непослідовний та разом з цим протиправний процес привласнення державних активів призвів до утворення потужних фінансово-промислових груп, що були наближені до влади та пов'язані з владними структурами [21, с. 12]. Як наслідок, маємо позалегалі форми взаємодії між впливовими політичними та економічними факторами, що формують таку систему прав власності, у якій відсутні чіткі межі між політичною сферою і ринком. Дане твердження ґрунтується на припущенні, що у країнах колишнього СРСР представники політичних еліт передусім зацікавлені у банальному володінні владою, що дає право розпоряджатися власністю, а власність, у свою чергу, надає владні повноваження. Звідси маємо ситуацію, що унеможливило проведення урядом незалежної від власницьких інтересів політики.

Такий висновок можна змоделювати з огляду на мотиви політиків щодо якомога тривалого терміну перебування при владі, а, звідси, збільшення власного рентного доходу. Зазначена модель передбачає те, що політики зацікавлені у збільшенні добробуту населення лише того регіону, який підтримав на виборах певну партію. У реальному житті це можна

здійснити, наприклад, шляхом перерозподілу бюджетних коштів або підтриманням відповідної податкової політики щодо окремих груп населення, регіонів країни або галузей. Зрозуміло, що виборці та кандидати у депутати під час виборчої компанії мають неодноразові взаємодії, після кожної з яких матимемо d -ймовірність, що такі взаємодії продовжуватимуться і надалі (d -ймовірність – це інституційна дія, що триватиме у майбутньому [1, с. 31]). Зазначений критерій впливає на те що, уряду необхідно підтримувати репутацію, яка передбачає його повагу до власності і є так званою формою дисконтування майбутніх доходів. При цьому, специфіка взаємозв'язку між виборцями та владою є доволі широкою і може варіюватися від тоталітарної до ліберальної.

Без сумніву, демократичне прийняття урядових рішень покращує довіру до прав власності і, звідси, створює стабільні очікування щодо їх змін. Будь-яка невпевненість призводить до зворотної реакції. У пострадянських країнах дана проблема поглиблюється тим, що власність, яка була отримана без використання ринкових засад та за допомогою адміністративних і корупційних ресурсів не має загальноприйнятих гарантій недоторканості та призводить до виникнення потенційних можливостей її перерозподілу. Звідси маємо «інституційну пастку», коли, з одного боку, існують об'єктивні можливості до перерозподілу прав власності, що визначаються відсутністю правових гарантій недоторканості та суспільною нелегітимністю її структури, а з іншого – силові спроби перерозподілу власності призведуть до неможливості правового забезпечення її недоторканості [22, с. 91].

Нині у пострадянських країнах рівень захисту прав власності оцінюється як незадовільний, тому необхідним вважається зміщення акценту дослідження проблем приватної власності на спрямування її регулювання та захисту, які трансформуються під впливом змін економічних відносин. При цьому зазначимо, що не тільки специфікація прав власності, що встановлює об'єкт, зміст, ступінь винятковості та гаранта, але й інструменти її гарантії впливають на ефективність функціонування економічних суб'єктів у господарських системах. Тому здається цілком зрозумілим, що права власності обумовлюють додаткові специфічні інструменти гарантії, які включають не тільки приватні, а здебільшого державні.

З іншого боку, стабільні права власності є результатом не тільки гарантій уряду, але й наслідком стратегічних дій економічних та полі-

тичних дійових осіб процесу їх захисту. Права власності дотримуються лише у тому випадку, коли економічні суб'єкти не мають можливості покращити власне становище шляхом порушення (погіршення) становища інших. Підприємці будуть здійснювати інвестиції лише у тому випадку, коли уряд не буде порушувати їхні права. У свою чергу, уряд не буде порушувати права інвесторів тоді, коли ціна порушення для нього буде занадто високою. У разі відсутності зазначеної рівноваги матимемо незадовільний захист прав власності у суспільстві та негативні наслідки для темпів економічного зростання [23]. Це пояснюється тим, що необхідність захисту власності змушує економічних суб'єктів витратити ресурси на ці цілі, замість того, щоб спрямувати їх у виробництво. Загроза конфіскації власності деформує інституційне середовище та створює неоптимальну структуру виробництва. Таке становище загострюється також і тим, що боротьба за владу, як правило, знижує добробут населення та впливає на значну диференціацію доходів. Останнє підтверджується тим, що заможні економічні суб'єкти здатні заволодіти майном бідних використовуючи потенціал насильства [14, с. 31]. Але у будь-якій країні значне майнове розшарування призводить до значних економічних втрат, що обумовлюються нерівністю первісних потенційних можливостей економічних суб'єктів, а інвестиційні активи часто виявляються у неефективних власників. Таким чином, багаті стають супротивниками досконалого захисту прав власності, не виникає попиту на інститути, що сприяють економічному зростанню, а економіка країни характеризується, як рентоорієнтована.

Розв'язання зазначеної проблеми ускладнюється відсутністю досвіду в пострадянських країнах здійснення політики щодо перерозподілу власності між державним і приватним сектором та подальшим створенням інституту захисту прав нових власників. Додамо також й безперервні і невмотивовані зміни у формальних правилах та необмежене втручання держави в цей процес. Ігнорування вищезазначених факторів призводить до негативних інституційних наслідків, коли спостерігаються різноманітні факти перерозподілу власності, її роз'єднання, захоплення, поділ, обмін активами, перехресне володіння, блокування власників один з одним та державою.

Вирішення даних проблем першочергово вимагає дослідження чинника довіри [24] під час змін у правах власності. Адже, якщо економічні суб'єкти вважатимуть, що їхні контраген-

ти змінюватимуть задекларовану поведінку то вірогідно, що вони не будуть виконувати своїх зобов'язань перед партнерами. Наприклад, кредитори які очікують, що потенційні позичальники не виконуватимуть зобов'язання за позиками у майбутньому, не схильні до позичок сьогодні. Додамо, що формування уяви про майбутню поведінку позичальника кредитори формують також на основі минулого, тобто маємо на увазі такий ідентифікаційний показник як кредитоспроможність позичальника.

Але не тільки економічні суб'єкти підпадають під чинник нестачі довіри. Уряди, які незадовільно регулюють та захищають права власності отримують стабільну негативну оцінку довіри з боку фірм та домогосподарств. У такій інтерпретації довіра є наслідком очікувань щодо майбутніх дій уряду, який потенційно здатний порушувати встановлені права власності. Зазначена проблема є однією з головних у постсоціалістичних економіках та одним з основних чинників, що впливає на поведінку економічних суб'єктів.

Для її розв'язання необхідно здійснити комплекс заходів, які забезпечать незалежність судової влади від політичної кон'юнктури, прокурорського нагляду, силових структур та відкриють для широкого загалу об'єктивну інформацію про доходи та витрати чиновників усіх рівнів і членів їхніх родин. Це потребує спеціальної процедури, яка передбачатиме конкретну відповідальність державних службовців за порушення законодавства. Даний комплекс заходів без сумніву підвищить рівень довіри населення до влади та слугуватиме засобом захисту прав власності від владних структур та політичних акторів.

Отже, проблема прав власності трансформаційних (пострадянських) економік визначається такими специфічними факторами трансформаційного процесу, як: розбіжність між формальними та неформальними нормами щодо прав власності, незадовільними можливостями контролю над власністю у частині її реальної специфікації, наявністю легальних та позалегалічних можливостей її перерозподілу на користь тих, хто приймає політичне рішення. Особливо проблематичною є ситуація у сфері захисту прав власності, коли поряд із започаткуванням нових принципів ринкового господарського законодавства маємо незадовільне правозастосування (інфорсмент) формальних норм [25, с. 20]. Підтверджується даний висновок зростанням невизначеності та ризиків для власників активів щодо наслідків владних та судових рішень, подвійне тлумачення норм за-

кону у сфері приватної та акціонерної власності, можливостями перегляду наслідків приватизації, відсутністю господарських механізмів, які забезпечують надійний інфорсмент контрактних прав та прав власності.

Першочерговим для виправлення подібної ситуації, на наш погляд, є подолання кризи державного правозастосування, що унеможливить необґрунтовані судові рішення стосовно корпоративних конфліктів та конфліктів щодо власності та мінімізує корисливі впливи на власність з боку державних та силових інституцій. Виконання зазначених завдань можливе лише у тому випадку, коли в інституційному середовищі трансформаційних економік буде започаткований незалежний інститут судочинства, що дозволить сформувати єдині законодавчі, судові та регулятивні правила специфікації та захисту прав власності.

Література

1. Diermeier D., Ericson M., Frye T., Lewis S. Credible commitment and property rights: The role of strategic interaction between political and economics actors. In : The Political Economy of Property Right / Edited by David Warner. – Cambridge: Cambridge University, 1997 – P. 20-42.
2. Alchian A., Demsetz H. Production, information costs, and economic organization // American Economic Review. – 1972, № 5. – P. 777-795.
3. Андрефф В. Постсоветская приватизация в свете теоремы Коуза (трансакционные издержки и управленческие затраты) // Вопросы экономики. – 2003. – № 12. – С. 122-136.
4. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000 – 198 с.
5. Гріценко А. Сумісно-розподільні відносини: праця, власність і влада // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 50-58.
6. Нуреев Р. Исторические судьбы власти-собственности. В кн.: Постсоветский институционализм – 2006: Власть и бизнес / Под ред. Р.Н. Нуреева. Ростов-на-Д.: Наука – Пресс, 2006. – С. 10-76.
7. Дерябина М. Реструктуризация российской экономики через предел собственности и контроля // Вопросы экономики. – 2001. – № 10. – С. 55-69.
8. Капелюшников Р. Собственность и контроль в российской промышленности // Вопросы экономики. – 2001. – № 12. – С. 103-124.
9. Рибалкін В., Лазня І. Теорія власності. –

К. : Логос, 2000. – 274 с.

10. Буткін В. Постсоціалістична трансформація власності // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 39-44.

11. Стиглер Дж. Оптимальная принуждение к соблюдению законов. В кн.: Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / Редкол. Я.И. Кузьминов, В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. – М.: ГУВШЭ, 2004. – С. 349-367.

12. Сото де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. – 273 с.

13. Дементьев В. Проблема власти и экономический анализ. В кн.: Постсоветский институционализм – 2006: Власть и бизнес / Под ред. Р.Н. Нуреева. Ростов-на-Д.: Наука – Пресс, 2006. – С. 77-98.

14. Тамбовцев В. Улучшение защиты прав собственности – неиспользуемый резерв экономического роста России // Вопросы экономики. – 2006. – № 1. – С. 21-36.

15. Hsiung B. Economic Analysis of Law: An inquiry of its Underlying Logic // Erasmus Law and Economics Review. – 2006. – № 1. – P. 1-33.

16. Block W. Private – Property Rights, Erroneous Interpretations, Morality and Economics: Reply to Demsets // The Quarterly Journal of Austrian Economics. – 2000. – Vol. 3, № 1. – P. 63-78.

17. Белянин А. Даниел Канеман и Вернон Смит: Экономический анализ человеческого

поведения // Вопросы экономики. – 2004. – № 1. – С. 4-23.

18. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – 408 с.

19. Ерзнкян Б. Постсоциалистическая приватизация и корпоративное управление в свете теоремы Коуза // Вопросы экономики. – 2005. – № 7. – С. 121-135.

20. Ослунд А. Строительство капитализма: рыночная трансформация стран бывшего советского блока / Пер. с англ. – М.: Логос, 2003. – 720 с.

21. Барановский А., Сиденко В. Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине // Зеркало недели. – № 18-19. – С. 12.

22. Олейник А. «Институциональные ловушки» постприватизационного периода в России. // Вопросы экономики. – 2004. – № 6. – С. 79-94.

23. Сенин К. Институциональная теория бесконечного передела. // Вопросы экономики. – 2005. – № 7. – С. 14-19.

24. Геєць В. Взаємодія довіри і розвитку. // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 3-17.

25. Радыгин А., Энтов Р. Институциональные компоненты экономического роста // Вопросы экономики. – 2005. – № 1. – С. 14-38.

Статья поступила в редакцию 26.06.2008

**И.В. РОЗМАЙНСКИЙ, к.э.н., доцент,
СПб филиала ГУ-ВШЭ, Россия**

НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЬ В ТРЕХ ОСНОВНЫХ РАЗНОВИДНОСТЯХ СЛОЖНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ: ПОСТКЕЙНСИАНСКИЙ ПОДХОД

В данной работе предлагается новый подход к сравнительному анализу экономических систем, подход, базирующийся на посткейнсианской традиции экономического анализа (эту традицию можно трактовать как особую ветвь институционализма [7, с. 22-32]). Различия между разнообразными экономическими системами рассматриваются с точки зрения того, каким образом в этих системах берутся с неопределенностью будущего. Иными словами, различные экономические системы характеризуются разными институтами. В посткейнсианской традиции под институтами понимаются различные механизмы уменьшения издержек, связанных с необратимостью про-

шлого и неопределенностью будущего. В разных экономических системах неопределенность пытаются снизить разными институтами.

В соответствии с посткейнсианской трактовкой, неопределенность будущего означает, что мы не можем предсказать будущие результаты нашего выбора даже при помощи вероятностных распределений, поскольку у нас нет научной основы для вычисления соответствующих вероятностей. По этому поводу Дж. М. Кейнс писал следующее: «... под «неопределенным» знанием я не имею в виду просто разграничение между тем, что известно наверняка,

© И.В. Розмайнский, 2008